

NAVOIY SHE'RIYATIDA RAQAM POETIKASI

Sofiya DJUMAYEVA

f.f.n., dotsent

Toshkent amaliy fanlar universiteti

sofiyakodirovna@gmail.com

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.14803692>

Annotatsiya: Ushbu maqolada Navoiyning raqamlar asosida yaratilgan g'azali tahlilga tortilgan. G'azaldagi raqamli birikmalarning tasavvufiy ma'nolari, olam va odamning yaratilishi bilan bog'liq tushunchalarni aks ettirganligi yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: raqam, ishq, mavolid, anosir, besh his, olti jihat, etti ko'k, etti tamug', sakkiz jannat.

Аннотация: В этой статье был проведен анализ газали Навои, созданного на основе чисел. Показано, что мистические значения цифровых соединений отражают концепции, связанные с сотворением Вселенной и человека.

Ключевые слова: число, маволид, аносир, восемь рай, пять чувств, число, шик, маволид, аносир, пять чувств, шесть аспектов, семь небес, семь ад, восемь рай.

Annotation: This article analyzes Navoi's ghazal based on numbers. The mystical meanings of the numerical combinations in the ghazal, reflecting concepts related to the creation of the universe and man, are explained.

Key words: number, love, mawalid, anasir, five senses, six aspects, seven blues, seven heavens, eight paradises.

Raqamlarga tayanib o'z fikrlarini, his-tuyg'ularini ifoda etish Navoiy she'riyatida muhim o'rin tutadi, desak xato qilmagan bo'lamiz. Alisher Navoiy she'riyati ko'zdan kechirilganda, shoir ijodida qo'llanilgan raqamlar shunchaki ishlatilmay, balki ularga ijodkorlik bilan yondashilganligini, har bir raqam va uning mohiyatiga ishora qilishda shoir katta mas'uliyat bilan munosabatga kirishganligini ko'rish mumkin. Shoir she'riyatida raqamlarning o'ziga xos silsilasi keltirilganki, har bir raqam zamiridagi ma'no-mohiyatni anglamay turib, she'ning to'liq tahlilini qo'lga kiritish mumkin emas. Fikrimizning dalili sifatida "Favoyid ul-kibar" devonidagi bir g'azalni keltirish mumkin. G'azal matnida keltirilgan har bir raqamga lirik qahramon katta badiiy vazifa yuklaydi, undagi raqamlar shoirning g'oyaviy-badiiy niyatini ifoda etishda muhim ahamiyat kasb etgan. G'azalning matla'si quyidagicha:

Tariqi ishq aro gar o'zni fard qilsa bиров,

Harif emas yer-u ko'k, necha gar erurlar ikov.

G'azalning birinchi baytidayoq unda ilohiy ishq mavzusi yetakchilik qilishi ayonlashadi. "Tariqi ishq" – Haq visoliga yetish uchun kirishilgan yo'l, ishq yo'li, ishq maqomi. Ishq – tasavvufiy tushunchaga ko'ra, koinotning paydo bo'lishi, vujudga kelishi va Allohning tajalli etishiga sabab bo'lgan. Tasavvufiy falsafada yaratilish bir

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ishq tufayli paydo bo'lganiga ishonch ustunlik qiladi. Oriflarga ko'ra, yaratilishning avvali ishqdir. Shoirning qo'liga qalam ushlatgan ham ishq, oshiqqa Allohni ko'rsatadigan oyna ham ishq. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida tasavvuf maqomlarining o'ntasi haqida ma'lumot beradi va ishqni o'ninchi maqom sifatida e'tirof etadi. Demak, Ishq – tasavvufiy tariqatning eng muhim maqomlaridan biri bo'lib, unga faqat komil insongina musharraf bo'lishi mumkin. Bu maqomda oshiqda shunday holat yuz beradiki, u o'zidan begona, noogoh, zamon-u makondan ozod; mahbub firoqida kuyadi, yonadi, unga yetishishga intiladi. "Dunyo bozorining g'avg'osi va dunyoda bor hamma narsalarning savdaxonasidagi shovqin-suroni – ishq tufaylidir", – deydi shoir. Alisher Navoiy ishqni avom ishq, xavos ishq, siddiqlar ishq, – deya uch qismga ajratsa-da, ikkinchi va uchinchi qismdagi ishq turlarida mohiyat bitta, ya'ni Yaratganga bo'lgan muhabbatdir. Shuning uchun ham diniy-tasavvufiy adabiyotda ikki xil ishq haqida so'z boradi: biri insonning insonga bo'lgan muhabbati – mazoziy ishq. Ikkinchisi, insonning Yaratganga bo'lgan sevgisi – abadiy hisoblangan haqiqiy ishq. Majoziy ishq haqiqiy ishqqa yetish uchun vosita sanaladi. Tahlil qilayotganimiz baytda ishqning ikkinchi turi nazarda tutilmoqdaki, "o'zni fard qilish" bunga aniq ishoradir. "Fard" so'zi arabchadan tarjima qilganda, yakka-yolg'iz ma'nosini beradi, ammo bu so'z tasavvufda faqat Allohni zikr etuvchi vali (afrod – fardning ko'pligi)larga nisbatan ham qo'llaniladi. Ishq yo'liga kirgan oshiq (vali) o'zining yolg'izligini his etmog'i, hamma narsadan – moddiy dunyodagi ne'matlarning barchasidan yuz o'girmog'i ta'kidlanadi. Ishq tariqida toqlik maqomiga yetgan oshiq hamma narsani birlik, deb anglaydi va hatto yer-u ko'k ikkiligi ham uning nazdida birlikka aylanadi. Ikkinchi misrada misol tariqasida keltirilgan yer-u ko'kning o'zaro do'st, hamdam bo'la olmasligi shoirning fikrlarini isbotlashga qaratilgan. Bunda keltirilgan "harif" so'zi hamdam, do'st ma'nolarida qo'llanilgan. Yer-u ko'k deyilganda moddiy va ma'naviy olam hamda bu olamdagi narsalar nazarda tutilgan bo'lishi mumkin. Chunki tasavvuf ahli qarashlariga ko'ra moddiy olam tuproq, suv, olov va shamoldan maydonga kelgan. Bu to'rt unsur esa ko'klarning aylanishidan o'rtaga chiqqan. Ko'klar va to'rt unurning birlashishidan uch farzand – jamodot, nabotot, hayvonot tug'ilgan. To'qqiz ko'k insonlarning otasi, to'rt unsur onasi ma'nosida kelib, bu qarashdan to'qqiz ko'kka yuksak otalar ma'nosini beruvchi "Aboyi ulviya", to'rt unsurga onalar ma'nosini beruvchi "Ummuhoti sufliya" deyiladi. Ikkinchi baytda uch raqamining ramzi sifatida "mavolid" so'zi keltirilgan, bu so'z "tug'ilgan uch farzand", olamdagi uch yaratiqni anglatish uchun xizmat qilmoqda:

Ko'nguldin ayla mavolid maylini kam-kam,

Bo'lurg'a fard mavoni'dururlar ushbu uchov.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Yuqorida ta'kidlanganidek, yetti ko'k va to'rt unsur jamodot, nabotot va hayvonot olamining paydo bo'lishiga zamin hozirlagan. Shuning uchun ham yetti ko'kka "yetti ota", to'rt unsurga "to'rt ona", "to'rt ummahot", uch yaratiqqa esa "uch farzand" nomlari berilgan. Navoiy dostonlarining hamd va na't qismlarida ana shu qarashni qayta-qayta e'tirof etadi. Shoir yana "fard" so'zini qo'llaydi va bunda yolg'izlanish, mosuvodan boshqa hamma narsadan ko'ngilni uzish, tanholikka erishish uchun olamdagi uch yaratiqqlarning barchasi to'siq bo'lishi mumkin, degan qarashni ilgari suradi. Mavolidan "fard" bo'lish esa o'zlikdan kechishni anglatadi. Boshqa bir g'azalda Navoiy buni quyidagicha ifoda etgan:

Faqr ichra, ne tong, uzlukidin kechsa Navoiy,

Fard o'ldi fano shevasidin bahravar o'lg'on.

Navbatdagi baytda "anosir", ya'ni inson yaratilishi uchun asos bo'lgan to'rt unsur, shu to'rt unsur tufayli inson tabiatdagi harorat (issiqlik), burudat (sovuqlik), rutubat (namlik) va yubusat (quruqlik) kabi to'rt xil xususiyat haqidagi qarashlarga ishora bor. Bu to'rt unsur, deydi lirik qahramon, sening ruhingni xuddi chormix singari yerga bog'lab turibdi. Chormix – o'tmishda gunohkorlarni jazolashda ikki qo'l va ikki oyog'idan bog'lab, azob berish uchun to'rt tomonga qoqilgan qoziq, ma'nosini beradi. Ishq yo'liga kirgan va Haq visoliga yetishishni niyat qilgan solik ruhini chormix singari moddiy olamga bog'lab turgan to'rt unsur tutqunligidan forig' etishi talab qilinadi:

Desang falakka chiqay, foniy o'l anosirdin,

Nedinki, ruhungadur chormix bu to'rtov.

Navoiy boshqa bir o'rinda to'rt unsur haqida so'z yuritar ekan, bu to'rt unurning har biridan ehtiyot qilinishi lozim bo'lgan "uy"lar xususida fikr bildirib, "ko'ngul uyi"ni hammasidan ehtiyot qilishga chaqiradiki, bu ham yuqoridagi maqsadni yanada qat'iylashtiradi: "Suvdin asrag'ulukdur tufroq va balchig' uyin. Va o'tdin asrag'uluqdur yag'och va qamish uyin. Va eldin asrag'ulukdur bo'z uyin. Va tufrog'din asrag'ulukdur ko'z uyin. Jami'i mosivallohdin asrag'ulukdur ko'ngul uyin. Bayt:

Nechukkim, to'rt uyga to'rt ziddi nuqsoni shoye'dur,

Beshinchi uy dag'i ag'yordin ul nav' zoe'dur" [1.126].

Demak, ruhni yuksaltirish, falakka ko'tarilish, ruhoni hayot zavqiga erishish uchun to'rt unsur sifatlaridan forig' bo'lish lozim. Navoiy bu masalaga qayta-qayta murojaat etadi va boshqa bir g'azalida ham "Tabiat chohidin ruhingni qutqar...", deya xitob qiladi.

G'azalning to'rtinchi baytida "havosi xams" – besh sezgi: ko'rish, eshitish, tatish-ushlash, hid bilish singari besh xil hissiyot tilga olinmoqda. Navoiy lirik qahramoni

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

ba'zi o'rinlarda sevgilining ko'zi, zulfi, yuzi va qaddi qomatini ko'rib, "bexud" bo'lganligini ana shu besh hisning "barbod" bo'lgani orqali ifoda etadi:

*Ko'z-u zul-fu yuz-u qadding g'amidin,
Meni bexudqa barbod o'ldi besh his [2.167].*

Bu besh his maqsadni idrok etolmadi, "ko'ngulni" anglash uchun bu "beshov" ortiqchalik ("besh emas") qilmasligini qayd etish jarayonida tajnis san'atini mohirona qo'llaydi, shuningdek besh raqamini anglatuvchi so'zning o'zbekcha va arabcha variantlarini keltiradi:

*Havosi xams ila maqsud bo'lmadi mudrik,
Ko'ngulni top iki-uch uzv, besh emas bu beshov.*

Keyingi baytda shoir Fanoyni hamda forsiy tildagi asarlaridan biri, olti qasidadan iborat bo'lgan "Sittai zaruriya" ("Olti zaruriyat") asarini tilga olmoqda. Fanoiy – Navoiy asarlarini ko'chirgan xattotlardan biri. "Xamsa" tarkibiga kiruvchi "Sab'ai sayyor" dostonini kitobat qilganligini inobatga oladigan bo'lsak, "Sittai zaruriya" qasidalar to'plamini ham ko'chirgan bo'lishi mumkin, degan xulosaga kelinadi, chunki misrada bunga ishora bor ("Fanoiy mahz etar "Sittai zaruriya"). "Devoni Foniyy" tarkibiga kiritilgan ushbu qasidalar turkumi tasavvufiy mazmunda bo'lib, "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida ularning mazmuni xususida Navoiy shunday ma'lumot keltiradi: "Bu olti qasida hamd va na't va sano va mav'izatdur va ahli tasavvuf va haqiqat tili bila ma'rifat". "Undagi olti qasida Ruh quvvasidagi olti jihatni o'zida aks ettiradi"[3.515]

*Fanoiy mahz etar "Sittai zaruriya"
Nedinki, yo'qqa zarurat emas bu nav' oltov.*

Oltinchi baytda yetti ko'k va yetti tamug' tilga olinadi.

Xilofi shar' agar yetti ko'kka chiqqungdur

Yaqinki, yetti tamug'din batardur ul yettov.

Tasavvuf ahlining komil inson haqidagi qarashlarida yetti ko'k tushunchasi alohida o'rin egallaydi. Shariatga xilof ishlarni amalga oshirgan kishilarning ruhi ko'kka ko'tarilishi dargumon. Gunoh va razolat botqog'iga botganlarning esa "yetti tamug'"da jazolanishi aniq. Mukofot uchun sakkiz jannat yaratilgan ekan, bu dunyodagi har gunoh ham jazosiz qolmasligiga iymonli kishilar chin dildan ishonishadi. Ulamolar Qur'oni karimdagi oyatlarga asoslanib, do'zax yetti qavatdan iborat ekanligini va har bir qavatning nomi o'zgacha ekanligini, unda jazolanuvchilar ahli ham bir-biridan farq qilishini qayd etishgan. Imtixon uchun yaratilgan bu dunyoga kelgan har bir insonda ro'zi jazo kunining hisobotidan qo'rqish bor. Yaxshiga mukofot, yomonga jazo beriladigan qiyomat kunida gunohkor bandalar ana shunday yomon joylarga giriftor bo'ladilar. Gunohning esa katta-kichigi bo'lmaydi. Alisher Navoiy "G'aroyib us-sig'ar" devonidan joy olgan g'azallaridan birida "yetti iqlim

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

podshohligini da'vo qilib, saltanat nog'orasini chalgan kishi aslida do'zaxning yetti eshigini qoqmoqda" [4.92], – deydi:

*Ko 'si shavkat yetti do 'zaxqa eshik qoqmoqdurur,
Bas yeti iqlim mulki uzra sulton bo 'ldi tut [5.77].*

Bu bilan shoir yetti iqlimga sultonlikni da'vo qilmaslikni targ'ib qiladi, ammo quyidagi misralarda toat-u ibodatlar orqali faqat jannatni orzulash ham asl maqsadga mone'lik qilishi ta'kidlanmoqda:

*Navoiyo, sekiz uchmog' havosidin kechgim,
Bular mavoni' erur, yor istar o 'lsa birov.*

G'azal maqta'sida ishq yo'liga kirganlarning asosiy maqsadi "yor" vasliga erishish xususida so'z boradi. Tasavvuf adabiyotida dunyo orzulagan do'zaxga, jannat umidida toat-ibodat qilgan "uchmog'"ga yetishadi, ammo ikkalasiga ham e'tibor qilmasdan, Yaratganning vaslini tilaganlar Alloh diydoriga musharraf bo'lishi qayd etiladi. Sharq shoirlarining vasl va visol haqidagi orzulari benazir ilohiy husn – Alloh diydorini talab qilishga qaratilgan. Atoyining:

*Bo 'lsa jannatta Atoyi sensizin qilg 'ay fig 'on,
Soldilar do 'zaxqa deb, Firdavsi a'lodin meni [6.221], -*

degan baytida ham, Navoiyning yuqoridagi misralarida ham ana shu ishtiyoq tasvirini ko'ramiz, ya'ni fikr jannatni emas, visolni orzulash haqidadir.

Demak, guvohi bo'linganidek, Navoiy yetti baytdan iborat bu g'azalda ikkidan sakkizgacha bo'lgan raqamlarni keltiradi va ular mohiyatidagi ramziy ma'nolarga ishora qiladi. Birinchi baytda eru ko'k ikkiligi, ikkinchi baytda – mavolid, uchinchi baytda – anosir, to'rtinchi baytda – havodis, beshinchi baytda – olti qasida, oltinchi baytda – yetti ko'k va yetti tamug', yettinchi baytda – sakkiz jannat tushunchalari raqamlar bilan bog'liqlikda shoir badiiy niyatni ifoda etishda muhim ahamiyat kasb etgan. Muallifning fikr izchilligiga erishuvida raqamlar hal qiluvchi ahamiyat kasb etganligini ta'kidlash o'rinli. Ammo yana bir jihatda shoirning badiiy mahorati yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu – g'azalda radif vazifasini bajarib keluvchi so'zlardir. Bular – "birov", "ikov", "uchov", "to'rtov", "beshov", "oltov", "yetov" va nihoyat matla'ning birinchi misrasida kelgan so'z maqta'da yana takrorlanadi – "birov". Navoiyning san'atkorligi, o'ziga xos uslubi va badiiy salohiyati naqadar yuksak ekanligi raqamlar poetikasi bilan bog'liq ana shunday o'rinlarda yorqin ko'zga tashlanadi. "Bir"dan boshlangan yaratilishning yana "bir"likka qaytishi raqamlar mohiyatiga san'atkorlik bilan singdirib yuborilganki, biz bunda tasavvufdagi asl mohiyat yashirin ekanligini his qilishimiz mumkin.

ALISHER NAVOIY ADABIY VA ILMIY MEROSINI O'RGANISH MASALALARI

xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya

Adabiyotlar ro'yxati

(Использованная литература/ References):

1. Alisher Navoiy. MAT 20 tomlik. 14-tom. – Toshkent: Fan, 1998.
2. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 4-tom. – Toshkent: Fan, 1989.
3. Alisher Navoiy: Qomusiy lug'at. Ikki jildlik. Birinchi jild. – Toshkent: Sharq, 2016.
4. Davlatov O. Ma'nolar xazinasi. Ikkinchi kitob. – Toshkent: Tamaddun, 2021.
5. Alisher Navoiy. MAT. 20 tomlik. 3-tom. – Toshkent: Fan, 1988.
6. Atoyi. Devon. Toshkent, 2008.